

PEDAGOGIA IKONY OJCA PAWŁA ALEKSANDROWICZA FLORENSKIEGO (1882-1937)

Dr Marek Mariusz Tytko – UJ KRAKÓW

Ur. 1967, dr n. hum. w zakresie pedagogiki, mgr historii sztuki, specjalista informacji naukowej, nauczyciel akademicki Uniwersytetu Jagiellońskiego, członek towarzystw naukowych: Polskiego Towarzystwa Teologicznego w Krakowie, Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, Polskiego Towarzystwa Informacji Naukowej, Stowarzyszenia Archiwistów Polskich oraz Środkowoeuropejskiego Towarzystwa Filozofii Wychowania – Central European Philosophy of Education Society (CEUPES), prezes Fundacji Naukowej Katolików „Eschaton” w Krakowie, redaktor naczelny „Religious and Sacred Poetry: An International Quarterly of Religion, Culture and Education”, redaktor tematyczny w zakresie pedagogiki w czasopiśmie „Wychowawca. Miesięcznik Nauczycieli i Wychowawców Katolickich”, autor haseł m.in. do „Encyklopedii Katolickiej”, „Powszechnej Encyklopedii Filozofii”, „Encyklopedii Filozofii Polskiej”, „Polskiego Słownika Biograficznego”, „Encyclopedia of the Bible and Its Reception” (Berlin-Boston).

Celem niniejszego tekstu jest zarysowanie pedagogii ikony o. Pawła Aleksandrowicza Florenskiego, nakreślonej w jego głównym dziele teologicznym pt. *Filar i podpora Prawdy*¹, uznawanym nie tylko za jego najważniejsze studium o ikonie, ale za istotną dla całego prawosławia rozprawę teologiczną. Tekst artykułu powstał przy użyciu metody analizy dokumentu. Stan badań. Na temat o. P. A. Florenskiego istnieje osobna literatura przedmiotu², tu jednak skupiono się na wybranych wątkach mogących mieć

¹ Florenski Paweł, *Ikonostas i inne szkice*, wybr., przeł. przypisami opatrzył Zbigniew Podgórzec, wstęp Jerzy Nowosielski, PAX 1984, ss. 252.

² Wybrana literatura przedmiotu nt. o. Pawła Florenskiego: Bibihin Vladimir Veniaminovič [Bibichin Władimir], *Głos Rozanowa*, tłum. Jacek Chmielewski, „Kronos”, r. 2014, nr 1, s. 142-157; Del Mastro Diana, *Immanenza e trascendenza nell'icono-sofi a di Pavel Florenskij*, „Colloquia Theologica Ottoniana”, r. 2014, [nr] 2, s. 209-223; Drozdek Adam, *Defying rationality: Florensky and Frank*, „Poznańskie Studia Teologiczne”, t. 22 (2008), s. 175-188; Drozdek Adam, Florensky's proof of the existence of God, „Studia Philosophiae Christianae”, r. 45, nr 2 (2009), s. 235-248; Garaeva Galina F., Swoistości gnoseologii Pawła A. Florenskiego, tłum. M. Kutry, „Studia Philosophica Wratislaviensia”, vol. 3: 2008, fasc. 2, s. 75-92; Jakubina Rafał, [Filar i podpora prawdy - recenzja], „Studia Oecumenica”, t. 9: 2009, s. 214-216 [zawiera rec. książki: Pavel Aleksandrovic Florenskij, *Filar i podpora prawdy: próba teodycei prawosławnej w dwunastu listach*, Warszawa 2009]; Kapuścik Jerzy, „Filar postawy anty-bożej”. *Immanuel Kant w horyzoncie myśli filozofów rosyjskich (z Pawłem Florenskim w tle)*, „Przegląd Rusycystyczny”, r. 30: 2008, nr 2, s. 46-75; Kapuścik Jerzy, *Dziedzictwo o. Pawła Florenskiego: spadkobiercy, interpretatorzy, problemy refleksji badawczej*, „Studia Litteraria Universitatis Jagellonicae Cracoviensis”, [t.] 1: 2006, s. 33-50; Kapuścik Jerzy, *Metamorfozy konserwatyzmu rosyjskiego. Paweł Florenski*, „Prace Komisji Kultury Słowian” (Polska Akademia Umiejętności), t. 5: 2006, s. 91-111; Kapuścik Jerzy, *Omnia coniungo. Kategoria Sofii w metafizyce Pawła Florenskiego*, „Slavia Orientalis”, r. 2001, nr 1, s. 31-46; Kapuścik Jerzy, *Paweł Florenski i prawosławie*, „Przegląd Rusycystyczny”, r. 2002, nr 3, s. 20-31; Katasonov Vladimir Nikolaevič, *Cerkov' i kul'tura*, „Prace Komisji Kultury Słowian PAU”, t. 10: 2014, s. 309-317; Kiejzik Lilianna, *Przyjaźń Sergiusza Bułgakowa z Pawłem Florenskim w kontekście ich nauki o Sofii - Mądrości Bożej*, „Studia Philosophica Wratislaviensia”, vol. 3: 2008, fasc. 2, s. 61-74; Kijas Zdzisław Józef, *Maryja w tajemnicy Wcielenia w świetle antropologii trynitarniej Pawła Florenskiego*, „Salvatoris Mater”, r. 2000, nr 1, s. 132-155; Kijas Zdzisław Józef, *The concept of person in St. Bonaventure, P.A. Florenski and H.U. von Balthasar: its*

znaczenie także w Kościele Rzymskokatolickim, a nie tylko w Prawosławnym. Wszak ikona jest podstawowym obrazem kultowym nie tylko u prawosławnych, ale także u katolików (np. ikona Matki Boskiej Częstochowskiej itd.).

W prawosławiu Ikona jest traktowana na równi z Ewangelią oraz Krzyżem, stąd pedagogia Krzyża, pedagogia Ewangelii oraz pedagogia ikony są ze sobą równoważne w chrześcijańskim wychowaniu religijnym. Jak dotąd nikt z badaczy nie podjął tematy-

ecumenical value, „Roczniki Teologiczne”, t. 51: 2004, z. 7, s. 21-39; Kotkowska Elżbieta, *Dostrzegać niestworzoną miłość poprzez Prawdę, Dobro i Piękno w rozproszonym świecie, według Pawła Floreńskiego*, „Poznańskie Studia Teologiczne”, t. 23: 2009, s. 125-143; Krocak Justyna, *Paweł Floreński oczami Sergiusza Chorużego*, „Roczniki Filozoficzne”, t. 62: 2014, nr 3, s. 5-18; Krocak Justyna, *Pawła Floreńskiego kultura symboliczna*, „Człowiek i Społeczeństwo”, t. 35: 2013, [z.] 2, s. 455-465; Krocak Justyna, *Wybrane wątki Pawła Floreńskiego koncepcji sotiologicznej. Próba syntezy*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, t. 46: 2013, z. 1, s. 102-114; Lisicki Paweł, *[Ikonostas i inne szkice - recenzja]*, „Fronda”, r. 1998, nr 11/12, s. 287-296 [zawiera rec. książki: Pavel A. Floreński, *Ikonostas i inne szkice*, Białystok 1997]; Nędzza-Sikoniowska Kinga, *Ciało w prawosławnej antropologii. Pawła Floreńskiego dyskusja ze współczesnymi*, „Zeszyty Naukowe Centrum Badań im. Edyty Stein”, r. 2011, nr 7, s. 53-69; Nicholl Donald, *Paweł Floreński. Uczony męczennik*, tł. Michał Bardel, (fragm. książki *Triumphs of the spirit in Russia*), „Znak”, r. 57: 2005, nr 10, s. 73-88; Nowak Piotr, *Estetyzacja chrześcijaństwa*, „Odra”, r. 2010, nr 3, s. 134-136 [zawiera rec. książki: Pavel A. Floreński, *Filar i podpora prawdy: próba teodycei prawosławnej w dwunastu listach*, Warszawa 2009]; *Pamâti Pavla Florenskogo. Filozofia, muzyka. Sbornik statej k 120-letiu so dnâ roždeniâ o. Pavla (1882-2002)*, redaktor-sostavitel' S. M. Sigitov, Sankt-Peterburgskaâ gosudarstvennaâ konservatoriâ im. N. A. Rimskogo-Korsakova, Tworčeskij centr im. Pavla Florenskogo, Dmitrij Bulanin, S[ankt]-Peterburg 2002; Panas Władysław, *Sztuka jako ikonostas*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 55: 2007, z. 1, s. 66-88 [na marginesie książki P. Floreńskiego *Ikonostas i inne szkice*]; Paprocki Henryk, *Śladami Chrystusa przez współczesny świat*, [nadtytuł *Jedenasta wieczorem*, „Znak”, r. 1996, nr 8, s. 171-173; Pavlova Elena [Pawłowa Jelena], *Koncepcja kosmicznego dramatyizmu Pawła Floreńskiego*, tł. Janusz Dobieszewski, „Sztuka i Filozofia”, r. 2004, nr 24, s. 149-154; Pilarczyk Ewelina, *Metamorfozy słowa Pawła Floreńskiego: wybrane zagadnienia filozofii języka w kontekście przekładu na język polski*, Uniwersytet Jagielloński, Wydział Filologiczny, Kraków 2005, seria: Rozprawy Doktorские Obroni-one na Uniwersytecie Jagiellońskim, (rkps pracy doktorskiej). Wersja elektroniczna w internecie: http://thesis.research.uj.edu.pl/dokt/record.php?sygnatura=2005_206 [dostęp: 14.05.2016]; Przesmycki Piotr, *Świadek czystego Światła*, „W drodze. Miesięcznik”, r. 2002, [nr] 1, s. 49-58. Wersja elektroniczna w internecie: <http://portal.tezeusz.pl/cms/tz/index.php?id=5705> [dostęp 14.05.2016]; Pyman Avril, *Pavel Florensky. A Quiet Genius. The Tragic And Extraordinary Life of Russia's Unknown da Vinci*. The Continuum International Publishing Group Inc, 2010, ss. 319. Wersja elektroniczna książki w internecie: https://books.google.pl/books?id=7wgNPOIkH_8C&printsec=frontcover&dq=Pavel+Florensky:+a+quiet+genius+:+the+tragic+and+extraordinary+life&hl=pl&ei=dLLmTryCNc_ItAbepIWMBw&sa=X&oi=book_result&ct=result#v=onepage&q&f=false [dostęp: 14.05.2016]; Rojek Paweł, *Filar i podpora prawdy: jako lekarstwo na melancholię – po rosyjsku*, „Christianitas”, r. 2010, nr 44, s. 302-316; Rojek Paweł, *Sens idealizmu według Pawła Floreńskiego*, „Logos i Ethos”, r. 2008, [nr] 1, s. 131-139; Romaniuk Radosław, *[Ikonostas i inne szkice - recenzja]*, „Nowe Książki” r. 1998, nr 10, s. 34 [zawiera rec. książki: Pavel A. Floreński, *Ikonostas i inne szkice*, Białystok, 1997]; Satybalidina Kulâš M., *Racjonalizm symboliczny jako styl myślenia historyczno-filozoficznego*, tł. Maria Góralczyk, „Colloquia Communia”, r. 2004, [nr] 2, s. 40-49; Śtajn Klara, *Filosofsko-religioznyj dyskurs o. Pavla Florenskogo: dopolnitiel'nost'*, „Studia Rossica Posnaniensia”, Z. 29, (2001), s. 131-138; Strachowski Bogdan, *Boska Proporcja – matematyczna zasada nie tylko fizycznego świata. Komentarz tłumacza do tekstu P. Floreńskiego „Divina sive Aurea sectio”*, „Logos i Ethos”, r. 2009, [nr] 1, s. 181-192; Strachowski Bogdan, *Uwagi na marginesie artykułu Pawła Rojka „Imiesławie i problem konstytucji”*, Rojek Paweł, *Bogdan Strachowski. Imiesławie i problem konstytucji raz jeszcze. Odpowiedź Bogdanowi Strachowskiemu*, „Logos i Ethos”, r. 2010, [nr] 2, s. 191-218 [polemika z: Paweł Rojek, *Imiesławie i problem konstytucji*, [w:] *Symbol w kulturze rosyjskiej*, Kraków 2010]; Terlikowski Tomasz, *Pasja ojca Pawła*, „Życie”, z dnia 29 sierpnia 2004, przedruk [w:] „Magazyn Teologiczny Semper Reformanda”, wersja elektroniczna w internecie: <http://www.magazyn.ekumenizm.pl/content/article/20040829161922116.htm> [dostęp 14.05.2016]; Tverdislova Elena S., *Ot sveta istiny k sijaniju istiny. Poëtika sveta papy rimskiego Ioanna Pavla II i russkoe pravoslavnoe videnie duchovnogogo prostranstva. (O. Pavel Florenskij i Daniil Andreev)*, „Przegląd Rusycystyczny”, r. 2001, nr 3, s. 5-26 [dot. m.in. „Veritatis splendor”]; Wolińska Anna, *Semiotyka ikony Pawła Floreńskiego i Borysa Uspienskogo: pomiędzy snem a jawą*, „Sztuka i Filozofia”, r. 2004, nr 24, s. 140-148.

ki pedagogii ikony, stąd niniejszy przyczynek na przykładzie koncepcji ojca Florenskiego. Warto wykorzystać doświadczenia pedagogii ikony Kościoła Wschodniego także w pedagogice katolickiej. Ikona ma jednak znaczenie wychowawcze, ewangelizacyjne w Kościele (ikona jako plastyczny wizerunek Chrystusa, Maryi, świętych, aniołów – widzialny znak Niewidzialnego).

Ojciec Florenski, którego można określić **ojcem nowoczesnej pedagogii ikony**, uznawał liturgię za syntezę sztuk³ w sensie pomocniczego udziału poszczególnych rodzajów sztuk w sprawowanej Ofierze Mszy Świętej. Jedną z owych sztuk przyczyniających się do ubogacenia liturgii chrześcijańskiej jest ikona, czyli specyficzny rodzaj malarstwa wykształcony w zasadzie w Bizancjum, a następnie przeniesiony na inne tereny.

Jan Paweł II mówił o prawosławiu jako o drugim płucu chrześcijaństwa (obok katolicyzmu), dlatego warto przyjrzeć się owej swoistej pedagogii ikony obecnej w pismach o. P. A. Florenskiego.

Jan Paweł II publicznie wspominał (1998) o. Pawła Florenskiego, dając go za przykład „owocnej relacji między filozofią a słowem Bożym”⁴. Papież napisał następująco w encyklice *Veritatis Splendor*:

„Przejawem owocnej relacji między filozofią a słowem Bożym są też śmiałe poszukiwania podjęte przez myślicieli bliższych nam w czasie, spośród których chciałbym wymienić takie postaci, jak John Henry Newman, Antonio Rosmini, Jacques Maritain, Étienne Gilson i Edyta Stein w świecie zachodnim, a w kręgu kultury wschodniej uczonych formatu Władimira S. Sołowjowa, Pawła A. Florenskiego, Piotra J. Czaadajewa, Władimira N. Łosskiego. Oczywiście, powołując się na tych autorów, obok których można by wymienić jeszcze innych, nie zamierzam bynajmniej wyrazić aprobaty dla całokształtu ich poglądów, ale jedynie wskazać ich jako znamienne przykłady pewnego typu refleksji filozoficznej, która wiele zyskała dzięki konfrontacji z prawdami wiary. Jedno jest pewne: zapoznanie się z drogą duchowego rozwoju tych myślicieli przyczyni się do postępu w poszukiwaniu prawdy i pozwoli lepiej wykorzystać osiągnięte rezultaty w służbie człowiekowi. Wypada sobie życzyć, aby ta wielka tradycja filozoficzno-teologiczna znalazła dzisiaj i w przyszłości kontynuatorów i badaczy dla dobra Kościoła i ludzkości.”⁵

Z kolei papież Benedykt XVI podczas audiencji generalnej w Środę Popielcową, dnia 13 lutego 2013 r., wspominał o. Pawła Florenskiego jako człowieka nawróconego do Boga z agnostycyzmu i antyteizmu. Papież powiedział o nim następujące słowa:

„Przykładem i bodźcem są dla nas wielkie nawrócenia, jak św. Pawła na drodze do Damaszku, czy św. Augustyna. Ale także i w naszych czasach zmierzchu sacrum, działa Boża łaska i dokonuje cudów w życiu tak wielu osób. Pan niestrudzenie puka do drzwi ludzkich serc w kontekstach społecznych i kulturowych, które wydają się być

³ Florenski Paweł, *Liturgia jako synteza sztuk*, tłum. Roman Mazurkiewicz, „Znak”, r. 1982, nr 337, s. 1511-1521.

⁴ Jan Paweł II, *Fides et ratio. Do Biskupów Kościoła katolickiego o relacjach między wiarą a rozumem* (encyklika, Watykan 1998), punkt 74. Adres: http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_14091998_fides-et-ratio.html [dostęp: 14.05.2016].

⁵ Ibidem.

pochłonięte sekularyzacją, jak stało się to w przypadku rosyjskiego prawosławnego, Pawła Florenskiego. Będąc wychowanym całkowicie jako agnostyk, tak bardzo, że żywił prawdziwą i w całym tego słowa znaczeniu wrogość do nauki religii w szkole, naukowiec Florenski doszedł do tego, że zawołał: »Nie, nie można żyć bez Boga«, i całkowicie zmienił swe życie, tak dalece, że stał się mnichem.”⁶

Paweł Aleksandrowicz Florenski (ros. Павел Александрович Флоренский [w transliteracji z cyrylicy na latinkę: Pavel Aleksandrovici Florenskij]), urodził się 21 stycznia 1882 r., zmarł 8 grudnia 1937 r., był rosyjskim duchownym, teologiem prawosławnym, filozofem, poliglotą, poetą, wynalazcą etc. Ma w swoim dorobku wiele publikacji, tłumaczonych także na język polski⁷.

⁶ [Benedykt XVI], *Benedykt XVI wzywa do nawrócenia w Wielkim Poście - audyencja w Środę Popielcową 13.02.2013 r.*, Katolicka Agencja Informacyjna. Adres portalu e-KAI.pl: <http://ekai.pl/biblioteka/dokumenty/x1508/benedykt-xvi-wzywa-do-nawrocenia-w-wielkim-poscie-audyencja-w-srode-popielcowa-r/> [dostęp: 14.05.2016].

⁷ Elčaninov Aleksandr Viktorovič, Ęrn Vladimir, Florenskij Pavel A., *Istoriã religii. S priloženiem stat'i S. N. Bulgakova: „O protivorečivosti sovremennogo bezreligioznogo mirovozzreniã*”, Russkij Put', YMCA-Press, Moskva-PariŹ 2004. Florenski Paweł, *Filar i podpora prawdy. Próba teodycei prawosławnej w dwunastu listach*, przeł. Jacek Chmielewski. Wydawnictwo KR, Warszawa 2009; Florenski Paweł, *Ikonostas i inne szkice*, przeł. i przypisami opatrzył Zbigniew Podgórzec, wprowadzenie Henryk Paprocki, wyd. nowe, przejrz. i uzup., Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce, Białystok 1997, seria: Kościół Wschodni; Florenski Paweł, *Ikonostas i inne szkice*, wybrał, przełożył i przypisami opatrzył Zbigniew Podgórzec, wstęp Jerzy Nowosielski, posłowie Władysław Panas, Wyd. 2, popr. i rozsz. Instytut Wydawniczy „PAX”, Warszawa 1984, ss. 252; Florenski Paweł, *Ikonostas i inne szkice*, wybrał, przełożył i przypisami opatrzył Zbigniew Podgórzec, wstęp Jerzy Nowosielski, PAX, Warszawa 1981; Florenski Paweł, *Liturgia jako synteza sztuk*, tłum. Roman Mazurkiewicz, „Znak”, 1982, nr 337, s. 1511-1521; Florenski Paweł, *Sens idealizmu. Metafizyka rodzaju i oblicza oraz inne pisma*, wybór i oprac. Teresa Obolevitch, Paweł Rojek, przekład Teresa Obolevitch, Paweł Rojek, Bogdan Strachowski, wstęp Piotr Przesmycki, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 2009, seria: Studia z Filozofii Systematycznej, t. 8; [Florenski Paweł (red.)], *Sól Ziemi czyli Opowieść o życiu starca pustelni Getsemani, hieronimicha Abby Izydora, zebrane i po porządku przedstawione przez Jego niegodnego syna duchowego Pawła Florenskiego*, przełożył, a także przypisami i komentarzami opatrzył Henryk Paprocki, Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce, Białystok 1996, seria: Kościół Wschodni; Florenskij Pavel A. [Florenski Paweł], „Divina sive Aurea sectio”. (*Złoty podział*), tł. z ros. Bogdan Strachowski [fragm. książki], „Logos i Ethos”, r. 2009, [nr] 1, s. 169-180; Florenskij Pavel A. [Florenski Paweł], *O Wasiliju Rozanowie : list do Michaila Łutochina*, tł. Piotr Nowak, „Kronos”, r. 2014, nr 1, s. 139-141; Florenskij Pavel A. [Florenski Paweł], *Sens idealizmu. Metafizyka rodzaju i oblicza*, tł. z ros. Paweł Rojek, „Logos i Ethos”, r. 2008, [nr] 1, s. 141-164; Florenskij Pavel A. [Florenski Paweł], *Sens idealizmu. Metafizyka rodzaju i oblicza*, §§ 11-13, tł. z ros. Paweł Rojek, [fragm. pracy], „Logos i Ethos”, r. 2008, [nr] 2, s. 137-163; Florenskij Pavel A., *Analiz prostranstvennosti i vremeni v hudoŹestvennoizobrazitel'nyh proizvedeniãh*, Izdatel'skaã gruppa „Process”, Moskva 1993, seria: Biblioteka Źurnala „Put'”; Florenskij Pavel A., *Detãt moim. Vospominãnã prošlyh dnei. Genealogičeskie issledovaniã. Iz soloveckih pisem. Zavešãnie*, Moskovskij Rabočij, Moskva 1992, seria: Golosa Vremen; Florenskij Pavel A., *Imena*, „Folio”, „AST”, Har'kov-Moskva 2000, seria: Mastera. FilosoŹiã; Florenskij Pavel A., *Sočineniã v četyreh tomach*, t. 1, sost. i obš. red. Andronika [A. S. Trubačeva], P. V. Florenskogo, M. S. Trubačevoj, Izdatel'stvo „Mysl'”, Moskva 1994, seria: Filosofskoe Nasledie t. 122; Florenskij Pavel A., *Sočineniã v četyreh tomach*, t. 2, sost. i obš. red. Andronika [A. S. Trubačeva], P. V. Florenskogo, M. S. Trubačevoj, Izdatel'stvo „Mysl'”, Moskva 1996, seria: Filosofskoe Nasledie, t. 124; Florenskij Pavel A., *Stat'i po iskusstvu*, pod obšej red. N. A. Struve, YMCA-Press, Paris 1985; Florenskij Pavel A., *Stolp i utverŹdenie istiny. Opyt pravoslavnoj feodicej v dvenadcati pišmah*, Tovarišestvo Topografii A. I. Mamontova, Moskva 1914; Florenskij Pavel A., *Stolp i utverŹdenie istiny. Opyt pravoslavnoj feodicej v dvenadcati pišmah*, pod obšej red. N. A. Struve, YMCA-Press, Paris 1989; Florenskij Pavel A., *Wspomnienia z dni minionych. Rozdział siódmy. Krach* [Fragm.], tł. Henryk Paprocki, „Pro Georgia”, r. 2007, nr 15, s. 145-173; Florenskij Pavel A., *Wspomnienia z dni minionych*, [Fragm.], tł. Henryk Paprocki, „Pro Georgia”, r. 2005, nr 12, s. 97-113.

P. A. Florenski potępiał „estetę”⁸ (postawę estety jako zbyt powierzchowną), przy tym twierdził jednocześnie, że „dzieło sztuki po prostu zanika jako fenomen estetyczny”, wyizolowany od innych dziedzin⁹, np. religii). Idealem pięknego dzieła sztuki o głębokim przesłaniu duchowym jest, jego zdaniem, ikonostas „jako synteza sztuk”¹⁰.

W zasadzie można znaleźć ideę syntezy sztuk, Gesamtkunstwerk już w romantyzmie i secesji¹¹. Idea o. Florenskiego „Ikonostasu jako syntezy sztuk” służy integracji sztuk we wnętrzu cerkiewnym (kościelnym). Ojciec Florenski w 1918 r. podsumował cel wszystkich sztuk w duchu idei „wszechjedności” Włodzimierza Sołowiowa: „A więc dążenie nie ku oddzielnym sztukom, lecz ku Sztuce, jako wszechjedności wszelkich działań, wraz ze staraniem dotarcia do samego jej sedna, powinno być wyznacznikiem naszych czasów”¹². Szukał on „esencji”, „istoty” sztuki. Widział jasno różnicę pomiędzy muzeum sztuki (immanentną sztuką w muzeum, niewychodzącą poza samą siebie) a sztuką w świątyni chrześcijańskiej (ikonami ukazującymi świat idealny, transcendentny, w duchu Platona). O. Paweł Florenski różnicował wszak: „W świątyni znajdujemy się twarzą w twarz przed platońskim światem idei, natomiast w muzeum widzimy nie ikony, lecz ich karykatury”¹³.

Ojciec Florenski twierdził jednocześnie: „o pewnych aspektach okultyistycznych sztuki w ogóle, a sztuki kościelnej w szczególności”¹⁴. Można to twierdzenie próbować wyjaśnić. Według Anny Różyckiej-Bryzek, w XVII w. „Niski poziom duchowieństwa ruskiego [...] sprawił, że sztuka cerkiewna często stykała się z magią, a ikony nabierały znaczenia amuletów”¹⁵. Pewni przedstawiciele duchowieństwa ruskiego o niskim poziomie świadomości mogli rzeczywiście traktować ikony jako fetysze, amulety, znaki magiczne, ale to jest przykład postawy nieprawidłowej, niewychowawczej w Kościele w związku z ikoną.

Nieprawidłowe koncepcje łączenia świętej „ikony” z okultyistyczną „magią” w zasadzie mogą być wyjaśnione np. na gruncie poglądów Ottona Demusa, które Anna Różycka-Bryzek zreferowała następująco: „W myśl neoplatońskiego pojęcia ikony, zyskującej w procesie emanacji magiczną jedność ze swym prototypem, zadowalano się tam –według niego – «magiczną» obecnością miejsc świętych w obrazach wydarzeń ewangelicznych na ścianach kościołów” (stąd brak pielgrzymek z Bizancjum do Ziemi Świętej)¹⁶.

⁸ P. Florenski, *Ikonostas...*, wyd. 2., op. cit., s. 33.

⁹ Ibidem, s. 35.

¹⁰ Ibidem, s. 35-41.

¹¹ Piotr Krakowski, *Integracja sztuki*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Oddziału PAN w Krakowie”, styczeń-czerwiec 1969, s. 354.

¹² P. Florenski, *Ikonostas...*, wyd. 2., op. cit., s. 42.

¹³ Ibidem, s. 37.

¹⁴ Ibidem, s. 40.

¹⁵ Anna Różycka-Bryzek, *Miniaturowy ołtarzyk ruski z końca w. XVII w. zbiorach Czartoryskich*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie” (Muzeum Narodowe w Krakowie, ISSN 0137-5695), r. 1956, nr [4.] 1954 (1956), s. 162, http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/rsmnk1954_1955/0145 [dostęp: 15.05.2016].

¹⁶ Ibidem, s. 285, przypis 242.

Ojciec Florenski pisał o symbolice wszystkich rodzajów sztuk w cerkwi¹⁷, przy czym jednocześnie widział związek pomiędzy pięknem ikony a Pięknem Boga (Mądrości Bożej). Stąd jego pedagogia ikony ma związek z tzw. sofologią, czyli teologią Mądrości Boga. Florenski uznawał trzy aspekty Sofii (odwiecznej Mądrości Bożej): logosowy, maryjny i eklezjalny¹⁸. Mądrość Boga ujawniała się w Chrystusie, Maryi i Kościele (wspólnocie wiernych). Ikona jest widocznym filarem i wizualną podporą Prawdy o Bogu. Podsumował on swoje analizy następująco: „Tylko dzięki przezwyciężaniu związanego z cielesnością racjonalizmu wyłania się niczym śnieżny szczyt z porannej mgły «Filar i podpora prawdy»”¹⁹. Ojciec Florenski był antyracjonalistą, w tym sensie że przedkładał wiarę w Boga ponad ludzki rozum. Ikona, jego zdaniem, to szczytowe osiągnięcie sztuki, a cała dobra sztuka jest ikoną. Ikona ukazuje bowiem transcendencję, świat duchowy, objawiony wewnętrznie człowiekowi, który jest zdolny uzewnętrznić ową rzeczywistość transcendentną w postaci dzieła plastycznego, widzialnego. I dlatego ikona ma bezpośrednie znaczenie wychowawcze (funkcję wychowawczą, moralną, religijną), bo działa całościowo na duchowość ludzką.

P. A. Florenski pisał wszak: „fenomen estetyczny, którego szczytowym osiągnięciem jest ikona, a co za tym idzie i cała sztuka, choć nie tak jasno[,] jak jej najwyższy wyraz [=ikona], to nie tylko kombinacja wrażeń zewnętrznych [...][,] lecz w istocie rzeczy objawienie w tym[,] co zmysłowe i za pośrednictwem tego, co zmysłowe, prawdziwej rzeczywistości, czegoś absolutnie cennego i wiecznego”²⁰.

Ojciec Florenski dodawał, że „Wedle nauki ojców VII Soboru Powszechnego sztuka ma charakter «przypomnienia» [...][,] przy czym nie chodzi o [...] subiektywne «przypominanie» czegoś przez sztukę, lecz o «przypominanie» w sensie Platońskiej anamnesis, to znaczy o objawienie samej idei w tym[,] co zmysłowe. Sztuka[,] wywodząc się z zamkniętego podmiotu, burzy przedziały świata warunkowego i zaczyna od obrazów[,] i za pośrednictwem obrazów[,] wznosić się do praobrazów [...][,] tj. od ektyków poprzez typy do prototypów. Sztuka w istocie rzeczy stanowi objawienie – nie w sensie psychologicznym, lecz ontologicznym – praobrazu. [...] Artysta nie tworzy obrazu sam z siebie, lecz zdejmuje tylko zasłony z istniejącego już [...] odwiecznie obrazu [...][,] wyjawia «zapis» rzeczywistości duchowej [...][,] artysta w swojej sztuce jest bezwarunkowy [...]”²¹.

Należy wyjaśnić, o czym tu jest mowa. Istnieją w teologii ikony pojęcia trzech wzorców obrazowych (trzy stopnie obrazowania, modelowania, kształtowania, formowania, odwzorowywania obrazu), kolejno od najniższego do najwyższego stopnia owego odwzorowywania, odzwierciedlenia: 1) **ektyp** (rzeczownik greck. ἐκτύπωσις [w transliteracji: hekthyp sis] – ‘figura’, ‘obraz’, ‘alegoria’, pochodzący od czasownika greck. ἐκτύπωω [w transliteracji: hekthyphoō] – ‘wykonać w płaskorzeźbie’, ‘wykonać w reliefie’, ‘wymodelować’, ‘ukształtować na wzór’, ‘odwzorować’, ‘odbijać obraz’ [cze-

¹⁷ P. Florenski, *Ikonoostas...*, wyd. 2, op. cit., s. 48.

¹⁸ Ibidem, s. 64-65.

¹⁹ Ibidem, s. 64.

²⁰ Ibidem, s. 69-70.

²¹ Ibidem.

gość)²², 2) **typ** (rzeczownik grec. τύπωσις [w transliteracji: thyp sis] – ‘kształtowanie’, ‘formowanie’, ‘modelowanie’, ‘odbicie’, ‘odcisk’, ‘zaznaczanie konturów’, ‘szkicowanie’, ‘wywołanie wrażenia, odbicia [jakiejsz rzeczy]’, ‘zjawia’, pochodzący od czasownika grec. τυπώω [w transliteracji: typhoō] – ‘odcisnąć’, ‘zrobić odcisk’, ‘formować przez ugniecenie’, ‘stemplować’, ‘pieczętować’, ‘kształtować’, ‘modelować’, ‘formować’, ‘być odbiciem’, ‘mieć na sobie odbicie’, ‘być uderzanym, wstrząsanym’)²³ i 3) **prototyp** (przymiotnik grec. πρωτότυπος [pr thotyp s], ‘pierwotny’, ‘początkowy’)²⁴, np. prototyp obrazu (pierwotny obraz). ‘Prototypy’ (w sensie: transcendentne ‘obrazy pierwotne, początkowe’ istniejące w Bogu jako Jego idee) i ‘typy’ (w sensie immanentne ‘odbicia obrazów pierwotnych’ istniejące w człowieku jako odbicia idei transcendentnych, egzystujących w Bogu) są jednym poprzez podobieństwo swojej formy. **Ektypy** natomiast są realnie istniejącymi obrazami (ikonami), tj. malowidłami, rzeźbami, dziełami sztuki wykonanymi przez artystę (malarza, rzeźbiarza) w konkretnym materiale (tworzywie), odwzorowującymi **typy** (odbicia idei transcendentnych, obrazy istniejące w człowieku), a poprzez owe typy – odwzorowującymi również **prototypy** (same idee transcendentne, idee pierwotne, idee pierwsze, istniejące realnie w Bogu).

Na tym przykładzie trójstopniowego porządku odwzorowania obrazów (od obrazów pierwotnych, transcendentnych [Bożych prototypów, noumenów], poprzez odbicia obrazów [typy, obrazy Boże w człowieku] aż po obrazy-malowidła-dzieła-rzeczy same [ektypy, fenomeny uczynione przez człowieka]) widać także podobieństwo teologii ikony i ‘pedagogii ikony’ w sensie odwzorowania obrazu pierwotnego (Bożego Obrazu) w człowieku i odwzorowywania obrazu człowieka w rzeczach. Pomiędzy teologią ikony a pedagogią ikony zachodzi paralelizm. Pedagogia ikony modeluje obraz człowieka w człowieku (wychowanie przez ikonę, formowanie przez ikonę, kształtowanie przez ikonę, modelowanie przez ikonę), tak jak malarz modeluje (formuje, kształtuje, odzwierciedla) obraz Boga i człowieka w rzeczy (malowidle, dziele).

O. Paweł A. Florenski podkreślał obiektywizm wizji malarskiej i walczył z naturalizmem, subiektywizmem, imitacją rzeczywistości zmysłowej w sztuce²⁵. Stał przy tym na stanowisku, że cała sztuka europejska wywodzi się z ikony. Jego zdaniem, ikona to „idealny szczyt” i historyczne „praźródło” sztuki²⁶. Ponadto pytał: „Czym jest sztuka? Czy autentyczną twórczością, potrzebą życia, czy też wyborem, zabawą wartościową[,] tylko dlatego, że brakuje prawdziwych impulsów i zainteresowań”²⁷.

Opisywał on twórców ikon, o których „ikony [...] same stanowią istotne świadectwa ducha tych ludzi wcale nie mniejsze, a może nawet większe niż zabytki piśmiennictwa i świadectwa literackie”²⁸. Na marginesie swoich analiz obrazów doszedł do wniosku

²² *Słownik grecko-polski*, tom 1, A-K, na podstawie słownika Zygmunta Węclewskiego opracował Oktawiusz Jurawicz, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa 2000, s. 283 (hasła: ἐκτύπωσις, ἐκτύπῳ).

²³ *Słownik grecko-polski*, tom 2, Λ-Ω, na podstawie słownika Zygmunta Węclewskiego opracował Oktawiusz Jurawicz, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa 2000, s. 418 (hasła: τύπωσις, τυπῳ).

²⁴ Ibidem, s. 271 (hasło: πρωτότυπος).

²⁵ P. Florenski, *Ikonostas...*, wyd. 2, op. cit., ibidem, s. 70.

²⁶ Ibidem, s. 71.

²⁷ Ibidem, s. 70.

²⁸ Ibidem, s. 71.

o immanentnej oraz transcendentnej treści marzeń sennych (obrazów pojawiających się we śnie) u człowieka, pisząc, że „Marzenia senne [...] odnoszą się zarówno do tego, jak i do tamtego świata”²⁹. Ta interpretacja snu była antyfreudowska i antypschoanalityczna w ogóle, bo Florenski teologicznie wskazywał także na „tamten świat” i nie był redukcjonistą, jak Freud i psychoanalitycy.

Alicja Kuczyńska zwróciła uwagę na to, że o. Paweł Florenski sięgnął do *Iona* Platona, gdzie opisano koncepcję *furor divinus* (boskiego szału [twórczego]), w którym poeta przekazuje prawdy święte³⁰. Ojciec Florenski opisał to następująco: „jeśli chodzi o twórczość, [to] dusza artysty wznosi się ze świata ziemskiego do świata niebiańskiego. Tam syci się bez obrazów kontemplacją istoty bytu niebiańskiego, obcuje z wiecznymi noumenami przedmiotów i nasycona wiedzą zstępuje znów do świata ziemskiego. I tutaj po drodze w dół, na granicy sfery ziemskiej, jej duchowy potencjał przybiera kształt obrazów symbolicznych – tych, które zostaną utrwalone w dziele artystycznym. Albowiem twórczość to nic innego[,] jak marzenie senne, które przybrało realne kształty”³¹.

Podobieństwo analiz obrazów sennych przez o. Pawła Aleksandrowicza Florenskiego oraz wizji surrealistów piszących o połączeniu snu i jawy w nadrzeczywistości, jest mylące. Florenski interpretował sen teologicznie, André Breton – natomiast nieteologicznie, lecz redukcjonistycznie, ateistycznie. Florenski pisał: „Gdy widzimy wyobrażenie Boga, mamy prawo powiedzieć: oto obraz Boga, a więc i to co przezeń Wyobrażane, jego Praobraz. Wyobrażenie samo w sobie, jako poddające się kontemplacji, stanowi świadectwo tego Praobrazu”³². Ojciec Florenski uznał ikonę za dowód na istnienie Boga. Ikona ma zatem istotne znaczenie wychowawcze, skoro stanowi dowód Jestestwa Bożego, stąd pedagogiczny aspekt ikony powinien być brany pod uwagę. Patrząc na oblicze np. Chrystusa w ikonie, człowiek patrzy na Chrystusa samego, zgodnie z teorią ekotypów, typów i prototypów. Podobnie jest z ikonami innych osób (Maryi, świętych, aniołów).

Florenski przeciwstawił platońskie „wyobrażenie” („idea”, „eidosis”) – masce „przykrywcę” („larva”, „persona”, „łupina”, „inanis”)³³. Analizował osobę malarza ikon następująco: „W miarę jak grzech opanowuje osobowość, wygląd przestaje być owym oknem, przez które jaśnieje światło Boga [...] i zastyga w masce namiętności. [...] A gdy wygląd staje się maską, nie możemy już niczego, jak u [Immanuela] Kanta, dowiedzieć się o noumenie [...]. Jeśli, wedle św. Pawła, «sumienie jest napiętnowane» i nic, ani jeden promień z obrazu Boga nie dochodzi do ukazującej się powierzchni osobowości, [to wtedy] nie wiadomo, czy [już] nie nastąpił Sąd Boży i czy nie została nam odebrana przez wręczającego poręka podobieństwa do Boga Jego obrazów. [...] Natomiast wzniosł[,] duchowe doświadczenie oświeca wygląd [...]. Wygląd staje się wówczas portretem artystycznym samego siebie, idealnym portretem, wykonanym z żywego materiału za pośrednictwem najwyższej ze sztuk, «sztuki sztuk». Tą sztuką jest świętość i święty nie tylko słowami, a samym sobą wespół ze słowami własnymi, a nie abstrak-

²⁹ Publikacja w „Bogosłowskijskie trudy”, 1972, z. 9, [cyt. za:] P. Florenski, *Ikonostas...*, wyd. 2, op. cit., s. 104.

³⁰ Alicja Kuczyńska, *Piękno, mit i rzeczywistość*, wyd. 2, Wiedza Powszechna, Warszawa 1977, s. 55.

³¹ P. Florenski, *Ikonostas...*, wyd. 2, op. cit., ibidem, s. 112.

³² Ibidem.

³³ Ibidem, s. 112-113.

cyjną argumentacją, daje świadectwo i dowód prawdzie – prawdzie rzeczywistości, autentycznej rzeczywistości. Ta cecha odzwierciedlana jest w wyglądzie świętego. «Tak niech świeci wasze światło przed ludźmi, aby widzieli wasze dobre uczynki i chwalili Ojca waszego, który jest w niebie» (Mt 5, 16)³⁴. Florenski wyraźnie wskazywał tu na obraz Boga w człowieku ujawniony w świętości. Pedagogia ikony, zatem, jak widać, prowadzi do modelowania (formowania, odwzorowywania, odzwierciedlania, ukształtowania) świętości w człowieku. Pedagogia ikony jest zatem nieodłączną częścią pedagogiki chrześcijańskiej, która prowadzić ma osobę ludzką do świętości, rozumianej jako najwyższy stopień odzwierciedlenia Boga w człowieku.

Warunki odnośnie do świętości malarza ikon, a przytaczane przez o. P. A. Florenskiego, są warte osobnego opisu. Jego zdaniem, ikonopisca przedstawia w obrazach noumeny świata (transcendentne prototypy, idee osób w Bogu), a nie fenomeny („maszki”) immanentne ektypy. Poza uchwałami Stugiławu, o. Florenski funkcjonuje w Kościele jako autorytet prawosławny także w zakresie teologii ikon. Autorytet duchowy o. Pawła A. Florenskiego został potwierdzony jego męczeńską śmiercią w ZSRS (rozstrzelanie w 1937 r.). Żył w praktyce tak, jak głosił w teorii, nie zapał się Chrystusa w chwili próby, dlatego jest wiarygodnym świadkiem-męczennikiem (‘martyr’), noszącym obraz Boży w człowieku aż do końca, co jest istotne w pedagogii chrześcijańskiej. Był on charyzmatykiem i głosił kontekstowo, że ikonopiscy to także charyzmatycy.

Ks. Aleksy Znosko zdefiniował „charizm” - (grec. *charis* – łaska) jako charyzmat, „dar darmo dany”³⁵ (Rzym 11,29, Rzym 5,15, Ef 4, 12,1 Kor 12,28). W tym sensie sztuka jest darem darmo danym z niebios. W tym sensie także każdy artysta mający talent jest charyzmatykiem. Ikona jednak ma tak wielką siłę oddziaływania duchowego w sobie, że jest ona nieporównywalna do możliwości działania całej pozostałej sztuki. Ojciec Florenski pisał następująco: „Z gruntu błędna jest ta współczesna tendencja, wedle której w malarstwie ikonowym należy widzieć tylko przejaw dawnej sztuki malarskiej. Błędna przede wszystkim dlatego, że odrzuca poza malarstwo swoistą siłę ikony”³⁶. Patriarcha Athenagoras uważał, że ikona nie skończyła się np. w wiekach XVI-XVII, ale w XX wieku również jest możliwa, charyzmatycznie, a nie formalno-stylistycznie.

Ojciec Florenski pisał o symboliczności (transcendentności znaczeniowej) wszystkich malowideł: „A dzieło malarskie dzieli ze wszystkimi symbolami podstawową ich własność ontologiczną – jest tym, co symbolizuje”³⁷. Florenski w malarstwie widział świat przedstawiony nie dosłownie, ale symbolicznie. Określał on, że jeśli „obraz nigdzie poza samego siebie nie wykracza, nie może być mowy o nim jako o dziele sztuki. Mówimy wówczas o kiczu, o porażce artystycznej [...], celem ikony jest wprowadzenie świadomości widza w świat ducha, ukazanie «tajemnych i nadprzyrodzonych zjawisk»”³⁸. Akcentował zatem transcendentalność obrazu (także ikony).

³⁴ Ibidem, s. 115.

³⁵ Aleksy Znosko, *Mały słownik wyrazów starocerkiewno-słowiańskich i terminologii cerkiewno-teologicznej*, ChAT, Warszawa 1983, s. 342-343 (hasło: charizm).

³⁶ P. Florenski, *Ikonostas...*, wyd. 2., op. cit., s. 123.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem.

W duchu o. Florenskiego ks. Jerzy Teofiluk twierdził, że „Ikona jest to część Liturgii i nie może być napisana na temat Nieliturgiczny [...]”³⁹. Dodawał on przy tym, że „Mówiąc o ikonie, należy zawsze pamiętać, że cechuje ją realizm. [...] realizm świata przemienionego, a nie świata materialnego, świata zmysłów [...]. Na tym polega różnica [...] prawosławnej ikony od obrazu religijnego Zachodu”⁴⁰.

Wspólne wielu prawosławnym myślicielom rosyjskim, takim jak o. P. A. Florenski, o. Sergiej Nikołajewicz Bułgakow, Paul Evdokimov, Nicolas Zernov itd., było akcentowanie realizmu metafizycznego, który można by nazwać „realizmem eschatologicznym”, odnoszącym się do świata noumenów, prototypów, idei istniejących pierwotnie (protologia) i ostatecznie (eschatologia) w Bogu.

Ojciec Florenski, choć uznawał Madonny Rafaela (właśc. Raffaello Santi lub Raffaello Sanzio) za objawione⁴¹, to generalnie – sztukę renesansu potępiał: „Całe malarstwo religijne Zachodu, poczynwszy od epoki Odrodzenia, to zupełna artystyczna nieprawda”⁴². Florenski akceptował uchwały VII Soboru Powszechnego (obowiązujące zarówno w Kościele Wschodnim, jak i Zachodnim do dziś dnia) oraz ideę malarza ikon tam uchwałami ustaloną. Cytował on te uchwały następująco: „do malarza ikon należy tylko techniczna strona przedsięwzięcia, a samo założenie ikony, *diataxis*, to znaczy projekt, kompozycja, a nawet więcej – jej forma artystyczna w ogóle – zależała oczywiście od świętych ojców”⁴³.

Florenski skomentował, że „Ta istotna wskazówka świadczy nie o antyartystycznym, doktrynalnym normowaniu malarstwa ikonowego zewnętrznymi wobec niego racjami i przepisami, nie o cenzurze ikon, lecz o tym, że Kościół uważał za rzeczywistych malarzy ikon właśnie świętych ojców. To oni tworzą wartości artystyczne, albowiem oni kontemplują to, co należy przedstawić na ikonie. Jak może malować ikonę ten, kto nie tylko przed sobą nie ma, lecz i nie widział nigdy praobrazu lub, mówiąc językiem malarskim, natury?”⁴⁴. Wychowanie, ukształtowanie, formowanie, kształcenie malarza ikon należy także do zakresu pedagogii ikony, co widać ewidentnie w cytowanych zdaniach z o. Florenskiego.

„W postanowieniach soborowych mówi się bowiem wyraźnie, że ikony powstają nie dzięki pomysłowości – *ephenresis* – własnej inwencji malarza, lecz w myśl nienaruszalnych praw i Tradycji – *thesmothesia kai paraosis* – Kościoła Powszechnego, że tworzenie i powtarzanie nie jest sprawą malarza, lecz świętych ojców i do tych ostatnich należy wyłączne prawo kompozycji – *diataxis*, a do malarza tylko wykonanie, technika – *techné*. Od najdawniejszych czasów chrześcijaństwa ustalił się pogląd na ikonę jako na przedmiot niepodlegający żadnym zmianom, [a] [...] pogląd ten [...] wyrażony został [...] na Rusi w kościelnych dekretach z XVI i XVII wieku. [...] Zrozumiały są przestrogi

³⁹ Teofiluk Jerzy, *Duchowa treść ikony*, [w:] *Ikona - symbol i wyobrażenie*, red. E. Bogusz, Warszawskie Centrum Studenckiego Ruchu Naukowego, WCSRN, Warszawa 1984, s. 48.

⁴⁰ Ibidem, s. 49.

⁴¹ P. Florenski, *Ikonoostas...*, wyd. 2, op. cit., s. 131-133.

⁴² Ibidem, s. 124.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem, s. 124 i 132.

dawane w przepisach malarzowi ikon, że ten[,] kto zacznie malować ikony niezgodnie z Tradycją, lecz kierując się własną fantazją, będzie skazany na męki wieczne”⁴⁵.

„Właśnie ikonoklaści [...] wskazywali na subiektywno-skojarzeniowe znaczenie ikon, negując jednakże ich ontologiczną więź z pierwowzorami” – pisał o. Florenski⁴⁶ i dodawał, że – „Dzisiaj ikonodule również uczą ikonoklazmu [...]. Zapomina się, że spory o ikony prowadzone były w IX stuleciu, a nie dziesięć wieków później, w Bizancjum, a nie w Anglii, na gruncie filozofii Platona i Arystotelesa, a nie [Davida] Hume’a, [Johna Stuarta] Milla i [Francisa] Bacona. Podstawiając pod terminologię świętych ojców soborowych treści angielskiego sensualizmu i sensualistycznej psychologii, w miejsce ontologicznych, które tamci mieli na myśli, na gruncie średniowiecznego idealizmu, dzisiejsi obrońcy ikon wygrali bitwę kiedyś przegraną przez ikonoklastów”⁴⁷.

Ikona to „wypisane kolorami Imię Boże” – twierdził o. Florenski⁴⁸. Chrystus przemawia poprzez charyzmatyczną sztukę ikony do duchowości ludzkiej w określonym kanonie formalnym, który daje wolność człowiekowi (tu: wolność ikonopiścy). Ojciec Florenski pisał wszak: „Wymóg formy kanonicznej [...] stanowi wyzwolenie a nie ograniczenie”⁴⁹.

Kanon ograniczający wolność malarzowi daje paradoksalnie mu prawdziwą wolność, nie tyle przez to, że każde drobne odstępstwo traktuje on jako niewypowiedzianą swobodę (szukając oryginalności własnej sztuki), ale przez uchwycenie piękna obiektywnego, stąd zapewne o. Florenski twierdził, że „[...] prawdziwy artysta nie dąży za wszelką cenę do czegoś oryginalnego, lecz dąży do piękna [...] obiektywnego [...]”⁵⁰.

Ojciec Florenski stał na stanowisku, że „Kościelna koncepcja sztuki była, jest i będzie tylko jedna – realistyczna. Oznacza to, że Kościół, ów «filar i podpora Prawdy», wymaga tylko jednego – właśnie prawdy. O to[,] w jakich formach, starych czy nowych, zawarta jest prawda, Kościół nie pyta, zawsze jednak żąda poświadczenia, czy coś jest prawdziwe, a gdy uzyskuje poświadczenie, błogosławi i przekazuje owo coś do swojej skarbnicy prawdy, a gdy nie uzyskuje [poświadczenia, to wtedy] – odrzuca”⁵¹.

O. Florenski postulował, aby „zażądać od [Michaiła] Wrubla, [1. Apolinarija albo 2. Wiktora?] Wasniecowa, [Michaiła] Niestierowa i innych malarzy trudniących się ozdabianiem cerkwi odpowiedzi na pytanie, czy zdają [oni] sobie sprawę [z tego], że przedstawiają nie coś, co sobie [sami] wyobrazili, co [sobie sami] stworzyli, lecz pewną prawdziwie istniejącą rzeczywistość [obiektywną, transcendentną], i albo mówią o niej prawdę, a wówczas dają światu źródłowo objawione ikony [...], albo nieprawdę”⁵² [i wtedy nie są to ikony, ale kicze – dop. M. M. T].

„Uciekanie się przez współczesnych artystów, gdy malują wyobrażenia świętych, do modeli, samo w sobie dowodzi, że nie widzą wyraźnie niezemskiego obrazu, jaki

⁴⁵ Ibidem, s. 133.

⁴⁶ Ibidem, s. 127.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem, s. 125.

⁴⁹ Ibidem, s. 134.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem, s. 135.

⁵² Ibidem, s. 136.

przedstawiają [...]. Wydaje się, że większość artystów po prostu nie widzi niczego [...], a mieszając ustaloną kanonem prawdę ze swymi samowolnymi pomysłami[,] nie wiedzą, co czynią [...].] usiłują dawać świadectwo czemuś, co jest wątpliwe [...], podejmują się odpowiedzialnego zadania świętych ojców, a [sami] nie będąc nimi[,] są tylko samozwańcami i fałszywymi świadkami”⁵³. Ikonopiścy nie mogą być subiektywnymi malarzami-samozwańcami, lecz powinni znać obiektywny kanon ikonowy ustalony przez Ojców Kościoła i obiektywne piękno ikony wyrażające się przedmiotowo w konkretnych typach świętych przedstawień.

Florenski argumentował per analogiam, że „Gdyby teolog-pisarz postanowił przedstawić życie Matki Bożej w oderwaniu od nauki Kościoła, czytelnik miałby pełne prawo zapytać go o źródła. A nie otrzymawszy zadowalającej odpowiedzi[,] miałby prawo obwinąć owego teologa o mówienie nieprawdy. Tymczasem teolog-malarz, [...] nie wiadomo dlaczego[,] uznaje za swój przywilej mówienie takiej nieprawdy. [...] Niejedna współczesna ikona stanowi ogłaszane powszechnie w świątyni oburzające[,] fałszywe świadectwo”⁵⁴. Malarz ikon jest więc teologiem w Kościele („teolog-malarz”), a uformowanie (ukształtowanie, uformowanie, wykształcenie) teologa-malarza jest kwestią pedagogii ikony.

Pewne tematy są jednak niedostępne nawet teologowi-malarzowi, niemożliwe do przedstawienia w ikonie, np. rzeczywiste ukazanie Trójcy Świętej Boga Trójjedynego, skoro Florenski pisał, że „kontemplowanie Trójcy Świętej jest samo w sobie nieprzedstawialne malarsko”⁵⁵.

Ojciec Florenski miał wyrobione zdanie odnośnie do określonego, klasycznego modelu formowania ikonopiśców pod względem podstawowych cnót (pokora, łagodność, czystość, bogobojność wyrażająca się w postach i modlitwie, posłuszeństwo kierownictwu duchowemu – swemu ojcu duchownemu), w ramach pedagogii ikony, skoro twierdził że „Malarze ikon nie są ludźmi zwykłymi, zajmują wyższą w porównaniu z innymi pozycję. Powinni być pokorni i łagodni, zobowiązani są do przestrzegania czystości duchowej i cielesnej, stosowania postów, modlenia się i częstego zjawiania się po rady u swego ojca duchowego. Takich malarzy ikon biskupi darzą szacunkiem i otaczają opieką «większą niż prostych ludzi». Jeśli natomiast malarz ikon nie spełnia tych warunków, wyrzeka się swojej pracy, to skazuje się na wieczne męki w życiu przyszłym. Są to obwarowania konieczne”⁵⁶.

Pedagogia ikony jest wpisana w metafizykę (filozofię bytu) w sposób konkretny, realistyczny. Ojciec Florenski pisał wszak, że „malarstwo ikonowe to metafizyka bytu [...] konkretna”⁵⁷. Był on jednak przeciwny przedstawianiu ciała zmartwychwstałego konkretnie, realistycznie, tj. nago (jak chciał Wasilij Wasiliewicz Rozanow), bo zarówno ciało, jak i odzieży przydawał „zdolność portretowego ujawniania metafizyki bytu ludzkiego”⁵⁸.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem, s. 136-137.

⁵⁵ Ibidem, s. 138.

⁵⁶ Ibidem, s. 142.

⁵⁷ Ibidem, s. 161.

⁵⁸ Ibidem, s. 166.

Z kolei o. Florenski, opisując Sofię (Bożą Mądrość) w szkicu pt. *Znaki niebieskie. Rozmyślenia o symbolice kolorów*, przydawał Jej następujące barwy-symboli: złotozielona, różowa, purpurowo-czerwona⁵⁹. W pedagogii ikony konkretne wskazówki dla ikonopiszców, tj. jak malować ikony, mają znaczenie.

Władysław Ludwik Panas (w posłowie do „Ikonostasu” o. Pawła A. Florenskiego) nazwał jego pogląd teocentrycznym estetyzmem⁶⁰. Termin ten odnieść można do teologii ikony, przy czym termin „estetyzm” rozumieć należy jako teocentryczną estetykę, teocentryczny pogląd na sztukę. Można nazwać, moim zdaniem także jego pedagogię - teocentrycznym ikonizmem (lub teocentrycznym, ikonycznym pedagogizmem), ponieważ obraz pełni w owej pedagogii pierwszorzędną funkcję formacyjną.

STRESZCZENIE

1. Celem artykułu jest pokazanie wybranych aspektów wychowawczych w teologii ikony o. Pawła Aleksandrowicza Florenskiego (1882-1937), rosyjskiego teologa prawosławnego. 2. Metodologia. Autor posłużył się historiograficzną metodą analizy dokumentu. 3. Główne wyniki analizy. Tekst ukazuje pewne aspekty wychowawcze koncepcji P. A. Florenskiego w kontekście pedagogii ikony jako potencjalne inspiracje dla katolickiej pedagogiki współczesnej w Polsce XXI wieku. 4. Ograniczenia wyników analizy. Wyniki odnoszą się do koncepcji teologii ikony według P. A. Florenskiego i jej aplikacji do pedagogiki (pedagogii ikony). 5. Implikacje praktyczne. Wyniki analizy można zastosować jako materiał w badaniach nad teorią pedagogiki oraz filozofią wychowania. 6. Implikacje społeczne. Wyniki analizy odnoszą się do bytu społecznego i kulturowego w aspekcie wychowania w Kościele (wychowawcze aspekty ikony). 7. Oryginalność artykułu (nowa wartość, nowość). Przyczynek jako pierwszy pokazuje potencjalne możliwości inspiracji pedagogią ikony P.A.Florenskiego dla współczesnej teorii pedagogiki katolickiej.

Słowa-klucze: Paweł Aleksandrowicz Florenski (1882-1937), ikona, malarstwo ikonowe, teologia ikony, pedagogia ikony, kultura chrześcijańska, wychowanie chrześcijańskie, wychowanie ikonopiszców, filozofia wychowania, prawosławie

SUMMARY

Pedagogy of icon by father Pavel Aleksandrovi Florenskij (1882-1937).

1. The goal of this article is presentation of selected educational aspects in Pavel father Aleksandrovi Florenskij's theology of icon, the Russian orthodox theologian (1882-1937). 2. Methodology. An author used historiographical method for analysis of the documents. 3. The main results of analysis. This text presented some educational aspects of P. A. Florenskij's concept of icon theology in the contexts of pedagogy of icon as some inspiration for the contemporary Roman Catholic pedagogy in Poland in the 21st century. 4. Limitations of results of analysis. The results concern to P.A.Florenskij's concept of theology of icon and its application to pedagogy (pedagogy of icon). 5. Practical implications. Results of analysis may be used as material in research of educational

⁵⁹ Ibidem, s. 205-209.

⁶⁰ Ibidem, s. 231.

theory and philosophy of education (philosophy of upbringing). 6. Social implications. The results of analysis concern to social and cultural being in educational aspect in the Church (educational aspects of icon). 7. The originality of the article (new value, novelty). The contribution shows (as first text) potential possibility in inspiration by P. A. Florenskij's pedagogy of icon for contemporary theory of the Roman Catholic pedagogy.

Key-words: Paweł Aleksandrowicz Florenskij (1882-1937), Pavel Aleksandrovi Florenskij (1882-1937), icon, icon-painting, theology of icon, pedagogy of icon, Christian culture, Christian upbringing, icon-painters' education, philosophy of education, Orthodox Church,

BIBLIOGRAFIA

[Florenski Paweł (red.)], *Sól Ziemi czyli Opowieść o życiu starca pustelni Getsemani, hieromnicha Abby Izydora, zebrane i po porządku przedstawione przez Jego niegodnego syna duchowego Pawła Florenskiego*, przełożył, a także przypisami i komentarzami opatrzył H. Paprocki, Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce, Białystok 1996, seria: Kościół Wschodni.

Benedykt XVI, *Benedykt XVI wzywa do nawrócenia w Wielkim Poście - audiencja w Środę Popielcową 13.02.2013 r.* Katolicka Agencja Informacyjna. Adres portalu e-KAI.pl: <http://ekai.pl/biblioteka/dokumenty/x1508/benedykt-xvi-wzywa-do-nawrocenia-w-wielkim-poscie-audencja-w-srode-popielcowa-r/> [dostęp: 14.05.2016].

Bibichin V. V. [Bibichin Władimir], *Głos Rozanowa*, tłum. J. Chmielewski, „Kronos”, r. 2014, nr 1, s. 142-157.

Del Mastro D., *Immanenza e trascendenza nell'icono-sofi a di Pavel Florenskij*, „Colloquia Theologica Ottoniana”, r. 2014, [nr] 2, s. 209-223.

Drozdek A., *Defying rationality: Florensky and Frank*, „Poznańskie Studia Teologiczne”, t. 22 (2008), s. 175-188.

Drozdek A., Florensky's proof of the existence of God, „Studia Philosophiae Christianae”, r. 45, nr 2 (2009), s. 235-248.

El' aninov A. V., Ėrn Vladimir, Florenskij Pavel A., *Istoriâ religii. S priloženiem stat'i S. N. Bulgakova: „O protivore ivosti sovremennogo bezreligioznogo mirovozzreniâ”*, Russkij Put', YMCA-Press, Moskva-Pariž 2004.

Florenski P., *Filar i podpora prawdy. Próba teodycei prawosławnej w dwunastu listach*, przeł. Jacek Chmielewski. Wydawnictwo KR, Warszawa 2009.

Florenski P., *Ikonostas i inne szkice*, przeł. i przypisami opatrzył Z. Podgórzec, wprowadzenie H. Paprocki, wyd. nowe, przejr. i uzup., Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce, Białystok 1997, seria: Kościół Wschodni.

Florenski P., *Ikonostas i inne szkice*, wybrał, przełożył i przypisami opatrzył Z. Podgórzec, wstęp J. Nowosielski, posłowie W. Panas, Wyd. 2, popr. i rozsz. Instytut Wydawniczy „PAX”, Warszawa 1984, ss. 252.

Florenski P., *Ikonostas i inne szkice*, wybrał, przełożył i przypisami opatrzył Z. Podgórzec, wstęp J. Nowosielski, PAX, Warszawa 1981.

Florenski P., *Liturgia jako synteza sztuk*, tłum. R. Mazurkiewicz, „Znak”, 1982, nr 337, s. 1511-1521.

- Florenski P., *Sens idealizmu. Metafizyka rodzaju i oblicza oraz inne pisma*, wybór i oprac. T. Obolevitch, P. Rojek, przekład T. Obolevitch, P. Rojek, B. Strachowski, wstęp P. Przemyski, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 2009, seria: Studia z Filozofii Systematycznej, t. 8.
- Florenskij P. A. [Florenski Paweł], „*Divina sive Aurea sectio*”. (*Złoty podział*), tł. z ros. B. Strachowski [fragm. książki], „Logos i Ethos”, r. 2009, [nr] 1, s. 169-180.
- Florenskij P. A. [Florenski Paweł], *O Wasiliju Rozanowie : list do Michaiła Łutochina*, tł. P. Nowak, „Kronos”, r. 2014, nr 1, s. 139-141.
- Florenskij P. A. [Florenski Paweł], *Sens idealizmu. Metafizyka rodzaju i oblicza*, tł. z ros. Paweł R., „Logos i Ethos”, r. 2008, [nr] 1, s. 141-164.
- Florenskij P. A. [Florenski Paweł], *Sens idealizmu. Metafizyka rodzaju i oblicza*, §§ 11-13, tł. z ros. P. Rojek, [fragm. pracy], „Logos i Ethos”, r. 2008, [nr] 2, s. 137-163.
- Florenskij P. A., *Analiz prostranstvennosti i vremeni v hudożestvennoizobrazitel'nyh proizvedeniâh*, Izdatel'skaâ gruppa „Process”, Moskva 1993, seria: Biblioteka Żurnala „Put”.
- Florenskij P. A., *Detâm moim. Vospominan'â prošlyh dnei. Genealogi eskie issledovaniâ. Iz soloveckih pisem. Zave anie*, Moskovskij Rabo ij, Moskva 1992, seria: Golosa Vremen.
- Florenskij P. A., *Imena*, „Folio”, „AST”, Har'kov-Moskva 2000, seria: Mastera. Filosofîâ.
- Florenskij P. A., *So ineniâ v etyreh tomach*, t. 1, sost. i ob . red. Andronika [A. S. Truba eva], P. V. Florenskogo, M. S. Truba evoj, Izdatel'stvo „Mysl'”, Moskva 1994, seria: Filosofskoe Nasledie t. 122.
- Florenskij P. A., *So ineniâ v etyreh tomach*, t. 2, sost. i ob . red. Andronika [A. S. Truba eva], P. V. Florenskogo, M. S. Truba evoj, Izdatel'stvo „Mysl'”, Moskva 1996, seria: Filosofskoe Nasledie, t. 124.
- Florenskij P. A., *Stat'i po iskusstvu*, pod ob ej red. N. A. Struve, YMCA-Press, Paris 1985.
- Florenskij P. A., *Stolp i utverżdenie istiny. Opyt pravoslavnoj feodicei v dv nadcati pis'mah*, Tovari estvo Topografii A. I. Mamontova, Moskva 1914.
- Florenskij P. A., *Stolp i utverżdenie istiny. Opyt pravoslavnoj feodicei v dvenadcati pis'mah*, pod ob ej red. N. A. Struve, YMCA-Press, Paris 1989.
- Florenskij P. A., *Wspomnienia z dni minionych*, [Fragm.], tł. H. Paprocki, „Pro Georgia”, r. 2005, nr 12, s. 97-113.
- Florenskij P. A., *Wspomnienia z dni minionych. Rozdział siódmy. Krach* [Fragm.], tł. H. Paprocki, „Pro Georgia”, r. 2007, nr 15, s. 145-173.
- Garaeva Galina F., *Swoistości gnoseologii Pawła A. Floreńskiego*, tł. M. Kuty, „Studia Philosophica Wratislaviensia”, vol. 3: 2008, fasc. 2, s. 75-92.
- Ikona – symbol i wyobrażenie*, *Praca zbiorowa*, pod red. E. Bogusz, Warszawskie Centrum Studenckiego Ruchu Naukowego, WCSRN, Warszawa 1984, ss. [4], 154, [1].
- Jakubina R., [Filar i podpora prawdy - recenzja], „Studia Oecumenica”, t. 9: 2009, s. 214-216 [zawiera rec. książki: Pavel Aleksandrovi Florenskij, *Filar i podpora prawdy : próba teodycei prawosławnej w dwunastu listach*, Warszawa 2009].
- Jan Paweł II, *Fides et ratio. Do Biskupów Kościoła katolickiego o relacjach między wiarą a rozumem* (encyklika, Watykan 1998), punkt 74. Adres: http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_14091998_fides-et-ratio.html [dostęp: 14.05.2016].

- Kapuścik J., „Filar postawy anty-bożej”. *Immanuel Kant w horyzoncie myśli filozofów rosyjskich* (z Pawłem Florenskim w tle), „Przegląd Rusycystyczny”, r. 30: 2008, nr 2, s. 46-75.
- Kapuścik J., *Dziedzictwo o. Pawła Florenskiego : spadkobiercy, interpretatorzy, problemy refleksji badawczej*, „Studia Litteraria Universitatis Iagellonicae Cracoviensis”, [t.] 1: 2006, s. 33-50.
- Kapuścik J., *Metamorfozy konserwatyizmu rosyjskiego. Paweł Florenski*, „Prace Komisji Kultury Słowian” (Polska Akademia Umiejętności), t. 5: 2006, s. 91-111.
- Kapuścik J., *Omnia coniungo. Kategoria Sofii w metafizyce Pawła Florenskiego*, „Slavia Orientalis”, r. 2001, nr 1, s. 31-46.
- Kapuścik J., *Paweł Florenski i prawosławie*, „Przegląd Rusycystyczny”, r. 2002, nr 3, s. 20-31.
- Katasonov V. N., *Cerkov' i kultura*, „Prace Komisji Kultury Słowian PAU”, t. 10: 2014, s. 309-317.
- Kiejzik L., *Przyjaźń Sergiusza Bułgakowa z Pawłem Florenskim w kontekście ich nauki o Sofii - Mądrości Bożej*, „Studia Philosophica Wratislaviensia”, vol. 3: 2008, fasc. 2, s. 61-74.
- Kijas Z. J., *Maryja w tajemnicy Wcielenia w świetle antropologii trynitarnej Pawła Florenskiego*, „Salvatoris Mater”, r. 2000, nr 1, s. 132-155.
- Kijas Z. J., *The concept of person in St. Bonaventure, P.A. Florenski and H. U. von Balthasar: its ecumenical value*, „Roczniki Teologiczne”, t. 51: 2004, z. 7, s. 21-39.
- Kotkowska E., *Dostrzegać niestworzoną miłość poprzez Prawdę, Dobro i Piękno w rozproszonym świecie, według Pawła Florenskiego*, „Poznańskie Studia Teologiczne”, t. 23: 2009, s. 125-143.
- Krakowski P., *Integracja sztuki*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Oddziału PAN w Krakowie”, styczeń-czerwiec 1969, s. 353-355.
- Kroczak J., *Paweł Florenski oczami Sergiusza Chorużego*, „Roczniki Filozoficzne”, t. 62: 2014, nr 3, s. 5-18.
- Kroczak Justyna, *Pawła Florenskiego kultura symboliczna*, „Człowiek i Społeczeństwo”, t. 35: 2013, [z.] 2, s. 455-465.
- Kroczak J., *Wybrane wątki Pawła Florenskiego koncepcji sofiologicznej. Próba syntezy*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, t. 46: 2013, z. 1, s. 102-114.
- Kuczyńska A., *Piękno, mit i rzeczywistość*, wyd. 2, Wiedza Powszechna, Warszawa 1977, ss. 203.
- Lisicki P., [ikonostas i inne szkice - recenzja], „Frona”, r. 1998, nr 11/12, s. 287-296 [zawiera rec. książki: P. A. Florenskij, *Ikonostas i inne szkice*, Białystok 1997].
- Nęcza-Sikoniewska K., *Ciało w prawosławnej antropologii. Pawła Florenskiego dyskusja ze współczesnymi*, „Zeszyty Naukowe Centrum Badań im. Edyty Stein”, r. 2011, nr 7, s. 53-69.
- Nicholl D.d., *Paweł Florenski. Uczony męczennik*, tł. Michał Bardel, (fragm. książki *Triumphs of the spirit in Russia*), „Znak”. r. 57: 2005, nr 10, s. 73-88.
- Nowak P., *Estetyzacja chrześcijaństwa*, „Odra”, r. 2010, nr 3, s. 134-136 [zawiera rec. książki: Pavel A. Florenskij, *Filar i podpora prawdy: próba teodycei prawosławnej w dwunastu listach*, Warszawa 2009].

- Pamâti Pavla Florenskogo. *Filosofiâ, muzyka. Sbornik statej k 120-letiu so dnâ roždeniâ o. Pavla (1882-2002)*, redaktor-sostavitel' S. M. Sigitov, Sankt-Peterburgskaâ gosudarstvennaâ konservatoriâ im. N. A. Rimskogo-Korsakova, Tvor eskij centr im. Pavla Florenskogo, Dmitrij Bulanin, S[ankt]-Peterburg 2002.
- Panas W., *Sztuka jako ikonostas*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 55: 2007, z. 1, s. 66-88 [na marginesie książki P. Florenskiego *Ikonostas i inne szkice*].
- Paprocki H., *Śladami Chrystusa przez współczesny świat*, [nadtytuł] *Jedenasta wieczorem*, „Znak”, r. 1996, nr 8, s. 171-173.
- Pavlova E. [Pawłowa Jelena], *Koncepcja kosmicznego dramatyizmu Pawła Florenskiego*, tł. J. Dobieszewski, „Sztuka i Filozofia”, r. 2004, nr 24, s. 149-154.
- Pilarczyk E., *Metamorfozy słowa Pawła Florenskiego : wybrane zagadnienia filozofii języka w kontekście przekładu na język polski*, Uniwersytet Jagielloński. Wydział Filologiczny, Kraków 2005, seria: Rozprawy Doktorskie Obronione na Uniwersytecie Jagiellońskim, (rkps pracy doktorskiej). Wersja elektroniczna w internecie: http://thesis.research.uj.edu.pl/dokt/record.php?sygnatura=2005_206 [dostęp: 14.05.2016].
- Przesmycki P., *Świadek czystego Światła*, „W Drodze. Miesięcznik”, r. 2002, [nr] 1, s. 49-58. Wersja elektroniczna w internecie: <http://portal.tezeusz.pl/cms/tz/index.php?id=5705> [dostęp 14.05.2016].
- Pyman A.I., *Pavel Florensky. A Quiet Genius. The Tragic And Extraordinary Life of Russia's Unknown da Vinci*. The Continuum International Publishing Group Inc, 2010, ss. 319. Wersja elektroniczna książki w internecie: https://books.google.pl/books?id=7wgNPOIkh_8C&printsec=frontcover&dq=Pavel+Florensky:+a+quiet+genius+:+the+tragic+and+extraordinary+life&hl=pl&ei=dLLmTryCnC_ItAbepIWMBw&sa=X&oi=book_result&ct=result#v=onepage&q&f=false [dostęp: 14.05.2016].
- Rojek P., *Filar i podpora prawdy : jako lekarstwo na melancholię – po rosyjsku*, „Christianitas”, r. 2010, nr 44, s. 302-316.
- Rojek P., *Sens idealizmu według Pawła Florenskiego*, „Logos i Ethos”, r. 2008, [nr] 1, s. 131-139.
- Romaniuk R., [Ikonostas i inne szkice - recenzja], „Nowe Książki” r. 1998, nr 10, s. 34 [zawiera rec. książki: Pavel A. Florenskij, *Ikonostas i inne szkice*, Białystok, 1997].
- Różycka-Bryzek A., *Miniaturowy ołtarzyk ruski z końca w. XVII w Zbiorach Czartoryskich*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie” (Muzeum Narodowe w Krakowie), r. 1956, nr [4.] 1954 (1956), s. 140-164. Wersja elektroniczna: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/rsmnk1954_1955/0145 [dostęp: 15.05.2016].
- Satybaldinova Kulâš M., *Racjonalizm symboliczny jako styl myślenia historyczno-filozoficznego*, tł. M. Góralczyk, „Colloquia Communia”, r. 2004, [nr] 2, s. 40-49.
- Słownik grecko-polski*, tom 1, - , na podstawie słownika Z. Węclewskiego opracował O. Jurewicz, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa 2000.
- Słownik grecko-polski*, tom 2, -Ω, na podstawie słownika Z. Węclewskiego opracował O. Jurewicz, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa 2000.
- Štajn K., *Filosofsko-religioznyj diskurs o Pavla Florenskogo : dopolnitel'nost'*, „Studia Rossica Posnaniensia”, Z. 29, (2001), s. 131-138.

- Strachowski Bogdan, *Boska Proporcja – matematyczna zasada nie tylko fizykalnego świata. Komentarz tłumacza do tekstu P. Florenskiego „Divina sive Aurea sectio”, „Logos i Ethos”, r. 2009, [nr] 1, s. 181-192.*
- Strachowski B., *Uwagi na marginesie artykułu Pawła Rojka „Imiesławie i problem konstytucji”, Rojek Paweł, Bogdan Strachowski. Imiesławie i problem konstytucji raz jeszcze. Odpowiedź Bogdanowi Strachowskiemu, „Logos i Ethos”, r. 2010, [nr] 2, s. 191-218 [polemika z: Paweł Rojek, Imiesławie i problem konstytucji, [w:] Symbol w kulturze rosyjskiej, Kraków 2010].*
- Teofiluk J., *Duchowa treść ikony, [w:] Ikona – symbol i wyobrażenie, red. E. Bogusz, Warszawa 1984, s. 47-52.*
- Terlikowski T., *Pasja ojca Pawła, „Życie”, z dnia 29 sierpnia 2004, przedruk [w:] „Magazyn Teologiczny Semper Reformanda”, wersja elektroniczna w internecie: <http://www.magazyn.ekumenizm.pl/content/article/20040829161922116.htm> [dostęp 14.05.2016].*
- Tverdislova E. S., *Ot sveta istiny k sijaniju istiny. Poëtika sveta papy rymского Ioanna Pavla II i russkoe pravoslavnoe videnie duchovnogo prostranstva. (O. Pavel Florenskij i Daniil Andreev), „Przegląd Rusycystyczny”, r. 2001, nr 3, s. 5-26 [dot. m.in. „Veritatis splendor”].*
- Wolińska A., *Semiotyka ikony Pawła Florenskiego i Borysa Uspieńskiego : pomiędzy snem a jawą, „Sztuka i Filozofia”, r. 2004, nr 24, s. 140-148.*
- Znosko A., *Mały słownik wyrazów starocerkiewno-słowiańskich i terminologii cerkiewno-teologicznej, ChAT, Warszawa 1983, ss. 363.*

*Bp Prof. Stanisław Stolarik – Pasterz Diecezji Rożniawskiej Słowacji
wraz ze swoimi przyjaciółmi po uroczystej Mszy świętej w Uhornej
(07 sierpnia 2016 roku)*